

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/06/martos-ida-az-antiszemizmus-tortenetek-tanitasarol-02-02-02/>

Martos Ida

Az antiszemizmus történetének tanításáról

Az emberiség történelmét végigkísérik a különböző emberi közösségek közötti konfliktusok, amelyek a konkrét esetekben nagyon különböző okokra vezethetők vissza, különböző módon zajlottak le és különböző eredménnyel zárultak. Ezen konfliktusok egyik speciális típusa, amikor egy adott területen eltérő közösségi identitással rendelkező csoportok együttélése válik problematikussá, lappangó vagy nyíltan kirobbanó ellentétéktől terheltté. A múlt század eseményei világosan megmutatták, hogy milyen hatalmas kataklizmákat eredményezhetnek az ilyen típusú, „kezeletlen” kérdések, de ha körültekintünk napjainkban, nem azt tapasztaljuk, hogy a XX. század elborzasztó tanulságait sikerült volna széles körben elterjeszteni. A társadalom humanizálódásában mindig jelentős szerepe és felelőssége volt az edukációnak, a történelemtanítás pedig éppen a múlt feltárására és megismertetésére hivatott.

A konfliktusok soha nem előzmények nélkül, meglepetésszerűen lobbannak fel, előtörténetük feltárható, s éppen ez a feltárás szükséges annak megértéséhez, hogyan születtek, születhettek rossz válaszok, hogyan jut el egy közösség egy önmaga számára problémásnak érzett másik közösség felszámolásának, megszüntetésének gondolatáig, s innen milyen út vezet a tettekig.

A címben jelzett problémakör, az antiszemizmus gyökerei az ókorra nyúlnak vissza, egy pontosan megállapítható időpontban születtek meg az antiszemita politikai irodalom első darabjai, s ennek toposzai mindmáig jelen vannak az antiszemita közbeszédben. (Maga az antiszemizmus kifejezés egyébként pontatlan, a tartalmat igazából az antijudaizmus szó ragadja meg.) A zsidóság története, kapcsolata és konfliktusa más népekkel bőségesen dokumentált, szakirodalma könyvtárnyi. Ha azonban megnézzük, hogy ebből a hosszú történetből mennyi jelenik meg az iskolai oktatásban, erős hiányérzetünk támad. Az ókori Palesztina története, a zsidó vallás

és az Ószövetség, az önálló állam bemutatása után a XX. század 30-as éveiiig alig néhány mondat esik a zsidóságról, így a holokauszt története minden előzmény nélkül bukkan fel. Ahol viszont ismerethiány mutatkozik, ott könnyen megtapadnak az iskolán kívüli forrásokból származó, de nem feltétlenül tudományos alapokon nyugvó információk. Az alábbiakban ennek a hosszú történetnek a fő csomópontjait próbálom meg felvázolni, amelyek nélkül nem érthető meg a holokauszt, s amelyekre a történelemoktatásnak ki kell térnie a közelmúlt és a jelen megértetése érdekében.

A zsidóság korai történetére vonatkozóan csak a biblikus hagyomány áll rendelkezésünkre, e nép első, egyiptomi említése Merneptah fáraó „Izrael sztléljén” jelenik meg, amely a Kr.e. XIII. századi Kánaán lakosai közé sorolja őket. Az ókor politeista vallásai között a zsidóságra jellemző szigorú monoteizmus hosszú idő alatt alakult ki, formálódását jelzi az ábrahámi és a mózesi hagyomány, a szövetségkötés és a törvények, majd a próféták működése. A törvények (Tóra, Mózes öt könyve) nemcsak az Istennel való kapcsolatot határozták meg, hanem a mindennapi életet is, közöttük azokkal az előírásokkal, amelyek az idegen számára leginkább feltűnőek voltak (körülmetélés, étkezési és tisztasági előírások, a szombat megtartása, az idegenekkel való érintkezés tilalma). A zsidóság más népekkel való találkozásának színhelye az ókorban egyrészt Palesztina területe volt, amennyiben azt idegen népek foglalták el, másrészt a diaszpóra, azaz a szórvány, amelynek gyökerei a Kr.e. VI. századra nyúlnak vissza. Kialakulása összefügg a babiloni fogsággal, ahonnan a perzsa Kürosz engedélye nyomán nem minden elhurcolt tért vissza, illetve Palesztina területének viszonylagos terméketlenségével, amely a kivándorlást erősítette. (A diaszpórában élők számát a Kr.e. I. században négy-hatmillióra becsülik, szemben az anyaországi másfél-kétmillióval.) A diaszpóra nyugat felé először Egyiptomra és Kis-Ázsiára terjedt ki, a római hódítás nyomán azonban az egész birodalomban megjelentek zsidó közösségek, amelyek, hogy vallásuk tisztaságát megőrizzék, környezetüktől igyekeztek elzárkózni.

A zsidóság és a görög-római lakosság viszonya kezdetben konfliktusmentes volt. A politeista vallások nem türelmetlenek, az idegen szokások követőit legrosszabb esetben értetlenkedéssel, meghökkenéssel vagy lenézéssel szemlélik. Az első komoly konfliktus a Szeleukida Birodalomba betagolt Palesztinában robbant ki IV. Antiokhosz Epiphanész uralkodása (Kr.e. 175-164) alatt. Az uralkodó elnevezése is jelzi, hogy sok nép lakta birodalmának egységesítését az

uralkodókultusszal kívánta biztosítani, az ebben való részvétel azonban – a birodalom más lakosaitól eltérően – a zsidóság számára önazonossága legfontosabb elemének a feladását jelentette volna. A király a konfliktust fegyveres erővel vélte megoldani, amikor Kr.e. 167-ben bevonult Jeruzsálembe, a Templomot az olümpiai Zeus szentélyévé alakíttatta át, megtiltotta a zsidó szokások gyakorlását és az ellenszegülőket keményen üldözte. Ennek a krízisnek két következményét kell említeni: egyrészt ennek nyomán robbant ki a Makkabeus-felkelés, amely megteremtette a római hódításig független Judeát, másrészt ekkor született meg az a görög nyelvű irodalom, amely mentegezni, magyarázni kívánta IV. Antiokhosz Epiphanész zsidókkal szembeni politikáját, s amelynek állításai később rendre felbukkannak az antiszemita irodalomban. (Az egyik történet szerint a zsidók a jeruzsálemi templomban egy arany szamárféjet imádnak, a másik szerint hét évenként felhizlalnak, majd megesznek egy görögöt ugyanitt.)

A római hódítás Kr.e. 63-ban érte el Palesztina területét. A római politika alapvetően közömbös volt a meghódítottak vallásával szemben, amennyiben azok nem törekedtek térítésre. Julius Caesar, aki Pompeiusszal vívott polgárháborúja során katonai segítséget kapott a Judea feletti hatalom megszerzésére törekvő Antipatrosztól, Nagy Heródes apjától, kifejezetten jó viszonyba került az ekkor már csak látszólag független zsidó állammal, számos rendeletben biztosította a zsidók vallásgyakorlatát, s ezt a politikáját egy ideig Augustus is folytatta. A korai császárkorból forrásaink két jelentősebb konfliktusról adnak hírt. Az egyik az alexandriai zsidó közösséghez kapcsolódik, amely – szemben a diaszpóra lakosságának többségével – önkormányzattal rendelkező és igen jómódú csoport volt, amely bekapcsolódott a város gazdasági életébe, s amely létrehozott egy sajátos zsidó kultúrát, amely kapcsolódni igyekezett a hellenisztikus kultúrához. Ennek volt legjelentősebb képviselője Alexandriai Philó. A város görög, egyiptomi és zsidó lakosai között kialakult feszültségek Kr.u. 38-ban jelentős zavargásokba torkolltak, amelyekben fő szerepe volt a zsidó közösség itteni helyzetével kapcsolatos indulatoknak és a római helytartók „divide et impera” politikájának.

A másik esemény az ún. Templom-krízis volt, ami a korai császárkorban csak extremitásnak számított, ekkor ugyanis az élő császárok istenítése még a római gondolkodás számára is elfogadhatatlan volt. Caligula ötlete, miszerint szobrát a birodalom minden templomában fel kell állítani, mégis komoly feszültséget keltett

Martos Ida: Az antiszemitizmus történetének tanításáról

Jeruzsálemben, ennek robbanását azonban a császár meggyilkolása megakadályozta.

Fordulatot Róma és a zsidóság viszonyában a Kr.u. 66-ban kirobbant zsidó háború hozott, amely csak 70-ben zárult le Jeruzsálem elfoglalásával. Tacitus, aki *Historiae* című művét a Kr.u. 2. század első évtizedében írta, teljes egészében átvette az Antiokhosz Epiphanész idejében keletkezett antiszemita irodalom állításait, ugyanakkor nyilvánvalóan nem ismerte a császári udvarban görög nyelven író zsidó Josephus Flavius könyveit. Rómaiak és zsidók ókori konfliktusainak végét pedig a Kr.u. 132-135 között zajló Bar Kochba felkelés jelentette, melynek következtében Hadrianus császár kitiltotta őket Palesztinából. A Kr.u. III–IV. század fordulóján, amikor a római császárság is az uralkodókultusz eszközéhez nyúlt a birodalom reorganizációja érdekében, ennek a politikának nem a csekély térítő hajlandóságú zsidó, hanem a rohamosan terjeszkedő keresztény vallás lett a legfontosabb ellenfele. Az a fordulat, amely Nagy Konstantin (313-337) nevéhez kapcsolódik, s amelynek következményeként a IV. század végére a kereszténység államvallássá lett, új fejezetet nyitott a zsidóság európai történetében is.

A kereszténység, noha egyértelműen a zsidó vallás Messiás-hitéből nőtt ki, kezdettől fogva konfliktusos viszonyban volt a zsidósággal. A Jézus Messiás voltát tagadó zsidók a keresztényekben istenkáromlót láttak, a keresztények pedig a jeruzsálemi papság szerepét Jézus elítéltetésében kiterjesztették minden zsidóra. Ezt az alapvető ellentétet érhetjük tetten Suetonius sajátos tájékozatlanságról tanúskodó mondatában: Claudius a zsidókat „akik Chrestus bujtogatására szüntelenül zavarogtak, kiűzte Rómából.” (Suet.Claud. 25.)² A helyzet akkor változott meg, amikor a keresztény vallás az állam támogatását megkapta, ettől kezdve ugyanis a zsidóság jogainak korlátozása az állami politika eszközeivel folyt.

A keresztény középkor európai államaiban élő zsidóság ugyan nem volt folyamatos, állandó súlyú nyomás alatt, de sehol nem lehetett egyenjogú a keresztényekkel, s időről időre fellángoló, vallási, politikai vagy gazdasági indíttatású üldözéseknek volt kitéve. Ezek legenyhébb formái a megkülönböztető jelzés vagy ruházat viselésére való kötelezés, a lakóhely elkülönítése (gettó) voltak, de számtalan adatunk van nyilvános megalázásokra, kényszer-keresztelésekre, véres pogromokra és államilag irányított üldözésekre. A középkori zsidó kultúra ilyen

körülmények között érhetően Európán kívül és az iszlám uralom alatt az Ibériai-félszigeten tudott csak szabadon fejlődni.

A jogkorlátozás sajátos formája volt, amikor a megélhetés bizonyos feltételeitől zárták el a zsidókat, ha törvény mondta ki, hogy nem szerezhettek földtulajdont, vagy nem tarthat keresztény szolgát, az értelemszerűen kizárta a mezőgazdaságból való megélhetést. Ezek a korlátozások azt eredményezték, hogy a zsidóság egyre nagyobb arányban igyekezett ipari, kereskedelmi és pénzügyletekből fenntartani magát. Az említett tevékenységek az európai zsidóság jelentős hányadát a városokba terelte, s megteremtette az ezen foglalkozásokhoz szükséges nemzedékről nemzedékre átadott szakértelmet. Az európai gazdaság fellendülésének időszakaiban a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységek megteremtették a meggazdagodás lehetőségét, a szakértelmű az állami pénzügyek kezelői közé juttathattak zsidókat, de gyakran éppen ez vezethetett újabb üldözésekhez. A vallási alapú jogegyenlőtlenség végső fokon mindig kiszolgáltatottá tette a zsidóságot. Ezek az évszázadok hozták azt a tapasztalatot, hogy zsidó csak a vele azonos hitűek között érezheti magát biztonságban, ott élheti meg az emberi méltóságát, a külvilágban mindezek bármikor veszélybe kerülhetnek. Így az ókor vallási indítású elzárkózását fokozta a létfenntartási ösztön, a gettók falai nemcsak kívülről, belülről is épültek.

Az üldözéseknek voltak különösen erős hullámai, ilyenek kísérték a kereszties hadjáratok indítása körüli időszakok vallási nekibuzdulásait, de a válságok, éhínségek, járványok nyomán is elindulhatott a bűnbakképzés. Ilyenkor újra meg újra felbukkant az ókorból örökölt vérvád is. Az üldözések hatására Európa nyugati területeiről kelet felé húzódtak a jiddis nyelvet beszélő askenázi zsidók, az Ibériai-félszigetről pedig a reconquista nyomán a Földközi-tenger partvidékeire menekültek a ladinó nyelvű szefárdok.

A kora újkorban Európa centrumában kialakult-kiteljesedett a tőkés gazdaság, ennek keretei között a polgárosodott rétegek megerősödtek, a földrajzi felfedezések révén megismert területeken a konkvisztádorok és hittérítők nyomában a kereskedelmi társaságok képviselői jelentek meg. A reformáció és a katolikus megújulás egyre nagyobb hangsúlyt helyezett az oktatásra, a természettudományok XVI-XVII. századi fellendülése a világgép gyökeres megújítását hozta, a spekulatív gondolkodással szemben egyre fontosabbá vált az empíria és a racionalitás, s végül

Martos Ida: Az antiszemitizmus történetének tanításáról

a felvilágosodás megteremtette az általános emberi egyenlőség, a politikai jogegyenlőség filozófiáját. Mindezen területeken a korán polgári foglalkozásokra kényszerült zsidóság otthonosan mozgott, s a polgári forradalmak nyomán fokozatosan lezajló emancipáció révén a formálódó európai nemzetek egyenjogú tagjaiként a zsidóság ókorig visszanyúló elkülönülése-elkülönítése felszámolódni látszott. A XIX. század folyamán a zsidóságon belül kialakult reformirányzat a vallási élet formai jellegzetességeinek megújítását, a politikai és kulturális asszimilációt fogalmazta meg követelményként, s úgy tekintettek magukra, mint francia, német, magyar stb. állampolgárokra, akik csak vallásukban különböznek polgártársaiktól. A század utolsó harmadáig Európában már csak a cári Oroszországban és Romániában sújtották jogfosztottsággal a zsidóságot.

Ebben a folyamatban az 1870-es évek végére radikális fordulat következett be. A fordulat okai nagyon összetettek, s területenként más-más hangsúlyok kerültek előtérbe. A politikai konfliktusok nyomán fölerősödő nacionalizmus, a liberalizmus visszaszorulása, az időről időre jelentkező gazdasági válságok, a deklasszálódó régi elitek egzisztenciális sokkja, a kelet-európai térségből a nyomor elől Közép- és Nyugat-Európa felé irányuló vándorlás feszültségnövelő hatása mind szerepet játszott abban, hogy a század utolsó évtizedeiben új antiszemita hullám jelentkezett Európában. Maga az antiszemitizmus szó is ebben a korban született meg. Képviselői merítették a megelőző időszakok antiszemita hagyományaiból, de azt vadonatúj elemmel bővítették. A darwini elméletet az emberi társadalomra alkalmazva megalkották a fajelméletet, amely a biológiai értelemben egy faj, az ember kategóriáján belül külső jellegzetességek alapján elkülöníthető fajtaikat tételezték fajnak, s ezek között rangsort állítottak fel. Mindez pedig időben egybeesett a tömegpolitika megjelenésével, a politikai élet irányítására létrejövő modern pártok a választójog kiterjesztésével egyre nagyobb tömegek megszólítására kényszerültek a hatalom megszerzése érdekében. A tömegek mozgósítására pedig a bonyolult magyarázatok, társadalomfilozófiák és gazdaságpolitikák helyett alkalmasabb eszköz volt az irracionális félelmek kivetítése egy látható, felmutatható, gyűlölhető ellenségre. A Dreyfus-per Franciaországban, a tizaeszlári vérvád Magyarországon, a Cion bölcseinek jegyzőkönyvei Oroszországban, s a példákat még lehetne sorolni, mind ennek a kornak a termékei voltak. A másik oldalon pedig egyrészt megszületett a Theodor Herzl nevéhez kötődő cionista mozgalom, amely a

Martos Ida: Az antiszemitizmus történetének tanításáról

zsidóság problémájának megoldását az önálló zsidó állam megteremtésében látta, másrészt megjelentek a zsidóság képviselői a társadalom bajait forradalmi úton orvosolni szándékozó szocialista, illetve kommunista mozgalmakban.

Így érkezünk el a XX. századba, ahol az első világháború kataklizmájából vesztesen kikerülő Németországban megszületett az a mozgalom, amely a világtörténelem véres diktatúráinak egyikét megteremtve, a fajelmélet és az antiszemitizmus alapján nekilátott a zsidókérdés végleges megoldásához. Ez a nagyon vázlatos áttekintés a holokauszt előtörténetéről azt szándékozott igazolni, hogy az előzmények ismerete nélkül nem értelmezhető az emberiség történetének egy konkrét szakasza, bármilyen részletesen mutatjuk is be az adott szakaszt.

JEGYZETEK

1. A tanulmány a Budapesti Eötvös József Gimnáziumban 2010 februárjában elhangzott előadás szerkesztett változata.
2. SÜETONIUS: Caesarok élete. Tizenkét életrajz. Ötödik könyv. Claudius (Magyar Elektronikus Könyvtár, MEK) <http://mek.niif.hu/03200/03264/03264.htm#10> (2011. május 20.)

AJÁNLOTT IRODALOM

ARENDE, Hanna (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

BÉRI-LICHTNER János (1995): *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében 1790-1918*. Argumentum, Budapest.

BRAHAM, L. Randolph (1990): *A magyar holocaust*. Gondolat Kiadó, Budapest.

EÖTVÖS Károly (1904): *A nagy per, mely ezer éve folyik s még nincs vége*. I-III. Révai testvérek, Budapest.

GONDA László (1992): *A zsidóság Magyarországon 1526-1945*. Századvég Kiadó, Budapest.

GYURGYÁK János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.

HAHN István (1995): *A zsidó nép története*. Makkabi Kiadó, Budapest.

SZITA Szabolcs (2001): *Együttélés, üldöztetés, holokausz*. Korona Kiadó, Budapest.

HANÁK Péter (szerk.) (1984): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest.

ABSTRACT

Martos, Ida

On the Teaching of the Histories of Anti-Semitism*

leírásConflicts between different human communities have always accompanied the history of mankind. Concrete examples of these conflicts can be traced back to very different reasons, they take place in different ways and end with different results. Among these conflicts is a special type that occurs when the cohabitation of communities that have different identities in a given area becomes problematic and may be encumbered by latent or sudden and manifest antagonism. The events of the past century have clearly shown how these types of “unmanageable” questions can lead to enormous cataclysms, but if we look around in the present day, we do not see that the appalling lessons of the 20th century have been successfully disseminated in a broader circle. The role and responsibility of education was always significant in the humanisation of society, and the excavation and familiarisation of the past is precisely the calling of history teaching.

Conflicts are never without precedents, they never flare up unexpectedly. Their prefaces can be uncovered and precisely this uncovering is necessary to understand how bad responses are and can be made, how one community can arrive at the idea of liquidating and abolishing another community thought by them to be a problem, and from there which path leads to actions.

*This study is an edited version of a presentation given at the Eötvös József Secondary School in Budapest in February 2010.